

РЕЦЕНЗІЇ

УДК 94 (477)

*Юрій ШАПОВАЛ**

Нові цінні видання документів ГДА СБ України

У 1929 р. слідчий Соломон Брук, один з тих, хто фабрикував справу «Спілки визволення України», на допитах (за свідченням одного із допитуваних) повторював:

«Нам треба українську інтелігенцію поставити на коліна, це наше завдання – і воно буде виконане; кого не поставимо – перестріляємо!»¹.

Власне, ці слова можуть бути своєрідним епіграфом до двох науково-документальних видань, що побачили світ у київському видавництві «Темпора». Вони містять документи з Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ) в

* *Шаповал Юрій Іванович* — директор Всеукраїнського державного спеціалізованого видавництва «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, докт. іст. наук, професор.

¹ *Снегірьов Г.* Набої для розстрілу. (Ненько моя, ненько...). Лірико-публіцистична розвідка. – К., 1990. – С. 110.

Києві. Упорядником першого з них під назвою «Українська інтелігенція і влада. Зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927–1929 рр.» є колишній співробітник згаданого архіву доктор історичних наук Василь Даниленко. Він же написав і вступну частину під назвою «Політичний контроль духовного життя в Україні 1920-х років». Другий збірник – «Вирок Українській революції: “Справа ЦК УПСР”» – упорядкували заступник начальника ГДА СБ України, кандидат історичних наук Сергій Кокін і старший науковий співробітник Інституту історії України Національної академії наук України, кандидат історичних наук Тетяна Осташко.

Засновник більшовицької держави Володимир Ленін неодноразово підкреслював, що залучення старої інтелігенції до соціалістичного будівництва є специфічною формою класової боротьби². А без насильства класової боротьби він собі не уявляв. Разом з тим, В. Ленін сповідував і гнучку тактику, пропонуючи використовувати спеціалістів «по-старому», «по-буржуазному», зокрема, приваблюючи їх вищою, ніж у інших, заробітною платнею³. Однак, залишилося дуже багато свідчень того, який з цих методів був для нього головним. Ще в березні 1919 р. у розмові з американським журналістом Лінколном Стефенсоном Володимир Ленін відверто говорить:

«Якщо ви хочете досягнути мети, яку ставить перед собою революція, то абсолютну, інстинктивну опозицію старих консерваторів і навіть твердих лібералів треба примусити замовкнути»⁴.

Не випадково одну з найбрутальніших за змістом і лексикою ленінських праць «Як організувати змагання?» вперше було надруковано в рік «великого перелому», тобто 1929 р., коли Сталін розпочав «революцію згори», оголосив ліквідацію куркульства «як класу». Це був не лише тотальний наступ на селянство, а й черговий, жорсткий тур наступу на інтелігенцію. Режиму потрібно було «незаперечне» виправдання цих дій.

² Ленін В.І. Повне зібрання творів. – Т. 39. – С. 248; Т. 45. – С. 96.

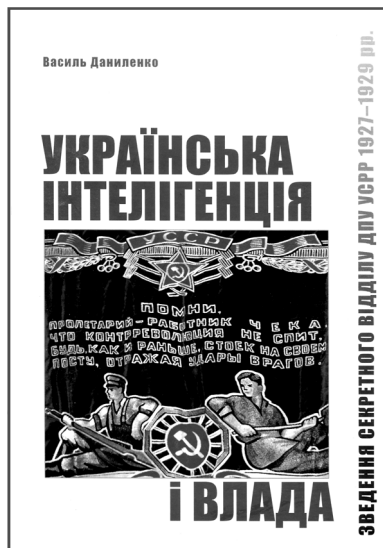
³ Там само. – Т. 36. – С. 179; т. 34. – С. 296 та ін.

⁴ Цит. за: Латышев А.Г. Рассекреченный Ленин. – М., 1996. – С. 205.

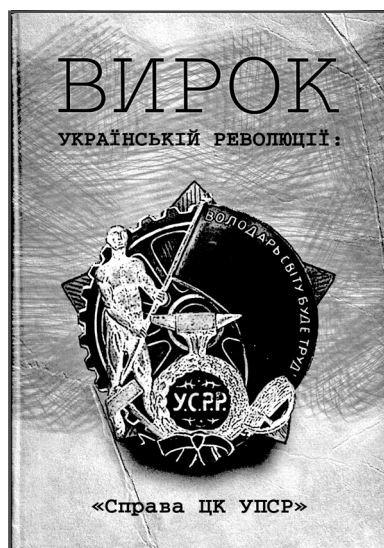
Таке виправдання знайшли у більшовицькій «Біблії» – творах Леніна. У надрукованій праці він називав «панів інтелігентів», які виступали проти насильства, «сльотою», а інтелігенцію, яка саботувала більшовицьку владу (вважаючи її нелегітимною), – «ворогом народу», прирівнював її до шахраїв, трутнів і хуліганів.

Володимир Ленін не дуже шанував і тих, хто співпрацював з режимом, вважаючи, що цій частині інтелігенції притаманні такі риси, як нехлюйство, недбалість, неохайність, неакуратність, нервова поспішність, схильність підняти справу дискусією, роботу – розмовами. Він писав:

«Серед помилок, недоліків, промахів нашої революції чималу роль відіграють ті помилки та ін., що породжуються цими сумними, – але неминучими у даний момент – властивостями інтелігентів з нашого середовища і відсутністю достатньо-

Українська інтелігенція і влада.
Зведення секретного відділу ДПУ
УСРР 1927–1929 рр. / Упоряд.
В. М. Даниленко. – К.: Темпора,
2012. – 756 с.

Вирок Українській революції:
«Справа ЦК УПСР». Науково-
документальне видання / Упоряд.
Тетяна Осташко, Сергій Кокін. – К.:
Темпора, 2013. – 688 с.

го контролю за організаторською роботою інтелігентів з боку робітників»⁵.

Звісно, ленінське розуміння контролю було достатньо широким, але, в першу чергу, йшлося про контроль політичний.

Вже навіть на момент написання цієї ленінської праці, а, тим більше, на час її публікації, більшовицькою владою було досягнуто значних успіхів в організації того контролю, про який так йшлося у В. Леніна. Ключову роль в цьому відіграла комуністична спецслужба, організаційне становлення якої завершилося на початок 1920-х рр. З цього моменту, як зауважував, зокрема, колишній впливовий чекіст (він, до речі, народився в Україні і тут розпочав кар'єру) Павло Судоплатов у книзі спогадів:

«ГПУ повинно було стати основним джерелом інформації для всіх рівнів радянського керівництва»⁶.

Так воно і сталося.

Як підкреслює Василь Даниленко, саме тоді в СРСР

«склалася система відносин, у яких головну роль відігравали партійні рішення й інструкції, що формувалися на основі різних джерел, у тому числі донесень спеціально створених і засекречених органів, покликаних виявляти, упереджувати і знешкоджувати реальні чи потенційні загрози радянській державі й диктатурі комуністичної партії»⁷.

До цього можна додати ще два принципові моменти. По-перше, за умов заборони опозиційних партій та угруповань, відсутності незалежної преси і реальних виборів комуністичний режим не довіряв власним медіям, що дедалі більше виконували, насамперед, пропагандистську роль. Тим часом, керівництву була потрібна інформація про реальні настрої та позиції населення, у першу чергу інтелігенції. По-друге, політичний контроль є інструментом розправи з політичними супротивниками, з будь-якими виявами інакомислення. У цьому аспекті він

⁵ *Ленін В.І.* Повне зібрання творів. – Т. 35. – С. 195.

⁶ *Судоплатов П.* Разведка и Кремль. Записки нежелательного свидетеля. – М., 1996. – С. 14.

⁷ Українська інтелігенція і влада. Зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927–1929 рр. / Упоряд. В. М. Даниленко. – К.: Темпора, 2012. – С. 12.

нерозривно пов'язаний із політичним розшуком (російською мовою «политическим сыском»).

Яскравим і переконливим підтвердженням обох вказаних моментів є рецензовані видання. Почну з другого, себто зі справи членів Центрального комітету Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР) – найпотужнішого політичного конкурента більшовиків. Матеріалізацією цієї справи став публічний, показовий процес, що відбувся 22–30 травня 1921 р. у Києві. Цей процес почали готувати з 1920 р. і він відомий ще під назвою «справа Голубовича» (від імені колишнього прем'єр-міністра Української Народної Республіки Всеволода Голубовича). Всі обвинувачення мали політичний характер і були підпорядковані глобальному задуму «затаврувати» цілий уряд – уряд УНР (за укладення миру з німцями у 1918 р., організацію повстанської діяльності, за Варшавську угоду 1920 р. тощо).

Ключову роль у підготовці процесу відігравали чекісти. Попереднє слідство очолював заступник Особливого відділу ВУЧК Семен Дукельський, а один з найвпливовіших чекістів Всеволод Балицький, за рішенням політбюро ЦК КП(б)У від 29 березня 1921 р., очолив спеціально створену комісію. 17 травня 1921 р. своїм рішенням політбюро ЦК КП(б)У чітко дає зрозуміти, якого саме змісту повинен набути процес:

«Процес використати, щоб дати характеристику поведінки української інтелігенції»⁸.

Партійні органи та чекісти робили все, щоб розколоти українську інтелігенцію. Саме так сформулювало завдання політбюро ЦК КП(б)У на засіданні 4 червня 1921 р.⁹

У передмові до стенограми процесу (виданої чекістським видавництвом вже 1921 р. у Харкові окремою книжкою) спроба української інтелігенції створити власну державу оцінювалася як «ярмаркові прийоми хитрого хохла, який обдурює циган»¹⁰.

⁸ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 6, спр. 14, арк. 120.

⁹ Там само, арк. 130 зв.

¹⁰ Дело членов Центрального Комитета Украинской Партии Социал-Революционеров Голубовича, Лызанивского, Часныка, Ярослава и др.

Якщо вірити організаторам процесу,

«трагедія української інтелігенції полягала ще й в тому, що вона не зрозуміла, що єдиний порятунком української культури, мови полягає у торжестві Радянських Республік»¹¹.

У передмові також підкреслювалося, що

«київський процес був свого роду останньою підсумковою ризикою, підведеною історією під ідейним розвалом, гнилизною і розкладом української “самостійницької” інтелігенції»¹².

Це була неправда, оскільки і після процесу над членами ЦКУПСР «підсумкову ризико» більшовицька влада підводить ще не раз, допоки не досягне головної мети – знищення або деморалізації найбільш визначних представників української інтелігенції.

Збірник, упорядкований Тетяною Осташко і Сергієм Кокіним, концентрує увагу на тому, що робилося режимом не після, а до згаданого київського показового процесу. У книзі вміщено 111 документів і ще 33 матеріали з фондів ГДА СБУ включено до додатку. Збірник, як і належить, «оздоблений» примітками, іменним і географічним покажчиками, а також унікальними ілюстраціями, що, за окремими виключенням, друкуються вперше.

Цінність видання, насамперед, в тому, що тут детально простежено, як саме, якими методами партійно-чекістський тандем готував згаданий київський процес. Насправді він став заключним актом слідчої справи, що тривала понад рік і неодноразово перейменовувалася: спочатку це була «справа ЦУПОК (Центрального українського повстанського комітету)», потім – «справа урядів УНР», а на завершальному етапі отримала назву «справа ЦКУПСР».

Київська губернська ЧК 4 квітня 1920 р. заарештовує низку українських есерів. Але не лише їх. Серед заарештованих опиняється журналіст Євген Валеріанов (Єфим Асніс), свідчення якого стали підставою для тверджень про існування ЦУПОК і про

Стенографический отчет / Под ред. Д. З. Мануильского и С. С. Дукельского. – Х., 1921. – С. 5.

¹¹ Там само. – С. 6.

¹² Там само. – С. 4.

входження до нього діячів УПСР. Через чотири дні чекісти звільняють Валеріанова (Асніса), але його свідчення залишаються в силі. Отже, на початку було слово і це було слово провокатора.

Це він на прохання тодішнього голови Київської губчека Всеволода Балицького розповів про те, що чув про існування повстанського комітету. В. Балицький скерував Валеріанова (Асніса) до уповноваженої губчека Є. Михайлової:

«Я повідомив їй, що за моїми відомостями, на чолі “ЦУПОКа” стоять члени Ц.К. У.П.С.Р. Петренко, Лизанівський, Черкаський та ін., яких тепер не пригадаю. Михайлова доручила мені нагляд за ними, знаючи мене, як журналіста, що давав звіти засідань Центр[альної] Ради, вони відверто мені розповідали про все, і підтвердили існування “ЦУПОКа”, що мав на меті підняття збройного повстання для повалення рад. влади на Україні. Все я передав Михайлової»¹³.

Тут виникає суттєве запитання: а чи насправді існував ЦУПОК? Заарештований есер Іван Лизанівський стверджував, що чув про таку структуру, що нібито діяла у Вінниці і була очолювана якимось Бойко-Морісоном (запам'ятаймо це прізвище!). А що ж до самих українських есерів-фігурантів майбутнього показового процесу (Всеволода Голубовича, Юрія Ярослава, Назара Петренка, Івана Часника, Івана Лизанівського та інших)? Можливо, вони плекали якісь підступні плани проти більшовиків? Звісно, вони бачили антиукраїнський характер ленінського режиму. Звісно, вони – програвши битву за державність – прагнули політично «відкоригувати» ситуацію, адже вони, як і більшовики, були за «владу трудового народу», сповідували близькі до більшовицьких соціальні ідеали. Існувало лише одне «але». Есери прагнули мати *українську* (або хоча б *проукраїнську*) владу, а тому наївно вірили: допоки більшовики ще остаточно не закріпилися в Україні, треба йти на компроміс, тим, хто ще перебував в еміграції, повертатися додому, підкреслювати лояльність до більшовиків, входити в адміністративні та інші структури, щоб протистояти антиукраїнській владі, спробувати

¹³ Вирок Українській революції: «Справа ЦК УПСР» / Упоряд. Тетяна Осташко, Сергій Кокін. – К.: Темпора, 2013. – С. 83.

кадрово «залити більшовиків», як висловлювались українські боротьбисти – «брати» есерів по партії.

І це все. Увесь «склад злочину». Ні про які заклоти та перевороти не йшлося – для цього вже просто не було ніяких можливостей. За допомогою документів Тетяна Осташко і Сергій Кокін докладно показують, що більшовики з самого початку прагнули довести інше – існування повстанкому, плани перевороту. Одначе нічого, крім свідчень більшовицького агента Валеріанова (Асніса), у них не було. Справою ЦУПОК наприкінці літа 1920 р. займалися різні підрозділи більшовицьких спецслужб.

«Поставало питання, – зазначає Тетяна Осташко, – про те, як цю справу кваліфікувати, враховуючи брак фактів військового злочину. Очевидним ставав політичний підтекст справи»¹⁴.

Військові спецслужби намагалися усунутися від її ведення і передати у розпорядження чекістів, у яких вона зрештою і опинилась.

На перший план було висунуто Всеволода Голубовича, заарештованого у серпні 1920 р. у Кам'янці-Подільському. 24 серпня 1920 р. колишнього прем'єра УНР допитує військовий слідчий Особливого відділу при Реввійськраді 14-ї армії Іван Бірюков. Він власноруч править свідчення, записує, що В. Голубович брав участь

«в організації постачання Петлюрівської армії, в організації Центрального Повстанського комітету, в безпосередній участі у складі Уряду УНР»¹⁵.

І. Бірюков з'ясовує, що В. Голубович контактував з есерівським осередком у Києві, але лише з метою організації антиденікінського спротиву, який організовували також і більшовики. Тоді слідчий зосереджується на минулій державно-політичній діяльності Всеволода Голубовича, докладно розпитує про добу Української Центральної Ради, міжнародної конференції у Брест-Литовську у січні 1918 р., про період існування Директорії. Він вперто «гне лінію»: есерівський ЦК і ЦУПОК тотожні. Проте переконливих доказів бракує – їх просто немає.

¹⁴ Вирок Українській революції: «Справа ЦК УПСР» . – С. 34.

¹⁵ Там само. – С. 111.

Тим не менш, вже заарештовані деякі колеги В. Голубовича по партії, їх також допитують, прагнуть примусити дати «потрібні» свідчення. Інших оголошують в розшук. Один з цих есерів, Іван Лизанівський, не ховається. 17 вересня 1920 р. у Київській губчека він дає цікаві свідчення. Виявляється, що ключовий *trial maker*, себто слідчий Іван Бірюков, не той, за кого себе видає. Він фігурував як Олексій Бойко (Морісон), Бойко-Кухта, Кухта-Кухтинський, Бейк-Моріссон. За словами І. Лизанівського, цей авантюрист служив і Директорії, і французькій та польській розвідці, був і в контррозвідці Антона Денікіна. Саме він у містечку Хмільник (під Вінницею) зібрав довкола себе бандитів, оголосив їх Центральним українським повстанським комітетом. Це він у Вінниці грабував банки, намагався вбити членів УПСР за їхню нібито співпрацю з більшовиками. Коли ситуація помінялася на користь більшовиків, Бірюков (Бойко) змінив політичний вектор, перейшов на бік колишніх супротивників.

«Відомостей про нього не було, – свідчив Лизанівський, – аж тов. Всеволод Голубович побачив його, як слідчого в Особливому відділі 14 армії»¹⁶.

Насправді: життя – найкращий драматург. Воно несподівано звело політичного аванюриста І. Бірюкова (Бойка) і В. Голубовича, який знав, хто насправді його допитує. Забігаючи наперед і не позбавляючи читачів можливості самим з'ясувати всі майже детективні колізії, зауважу лише, що більшовики (після свідчень есерів) заарештують І. Бірюкова (Бойка) і навіть ухвалять рішення про його розстріл. Це станеться відповідно у березні та жовтні 1921 р. Але *перед тим*, вже перебуваючи під наглядом секретно-оперативної частини Особливого відділу Південно-Західного фронту, І. Бірюков (Бойко) продовжував працювати для цієї установи: допитував заарештованих, маніпулював свідченнями, щоб довести «гріхи» есерів, щоб накопичити матеріал для дискредитації українського національно-визвольного руху.

«Можна стверджувати, – зазначає Тетяна Осташко, – що авантюрист І. Бірюков став просто знахідкою для радянських

¹⁶ Вирок Українській революції: «Справа ЦК УПСР». – С. 195–196.

спецслужб, які використовували його поінформованість для фабрикації справи спочатку проти республіканського проводу загалом, а згодом проти УПСР»¹⁷.

Надруковані у збірнику «Вирок Українській революції: «Справа ЦК УПСР»» архівні документи є переконливим підтвердженням цих слів.

Ще одна важлива деталь. У березні 1921 р., вже після арешту, І. Бірюков (Бойко) заявив:

«Мій арешт і моє теперішнє становище є фактично провал справи Голубовича у внутрішньому і у зовнішньому міжнародному сенсі»¹⁸.

Маніпулятор і авантюрист помилявся. Більшовики успішно використали всі його «напрацювання». І їм було абсолютно байдуже, хто був їх автором. Головне було поставити українську інтелігенцію «на коліна», насамперед, політичних опозиціонерів.

Характеризуючи стан комуністичних органів держбезпеки за умов нової економічної політики, автор книжки «Червона інквізиція. Історія радянської служби безпеки» Борис Левицький свого часу зауважував:

«Позаду був “романтичний терор”, розпочинався етап бюрократичного скерування терористичних заходів»¹⁹.

У 1926 р. у політичному звіті IX з'їзду КП(б)У Лазар Каганович (він очолював у 1925–1928 рр. ЦК КП(б)У) чомусь вирішив відповісти на обвинувачення Карла Каутського в тому, що більшовики засвоїли мистецтво політичної поліції краще, ніж суть вчення Карла Маркса:

«Ми не сперечаємось, що дійсно навчилися мистецтву політичної, як він висловився, поліції, що ГПУ у нас працює вельми непогано, і якби Каутський потрапив до нас, то ми надали б йому повну можливість в цьому переконатись особисто»²⁰.

¹⁷ Вирок Українській революції: «Справа ЦК УПСР» . – С. 49.

¹⁸ Там само. – С. 380.

¹⁹ *Lewytzkij B.* Die rote Inquisition. Die Geschichte der sowjetischen Sicherheitsdienste. Frakfurt-am-Main, 1967. – S. 58.

²⁰ *Каганович Л.М.* На путях строительства социализма. – X., 1926. – С.12.

І бюрократичне скерування терористичних заходів, і мистецтво політичної поліції – уособленням всього цього є діяльність Секретного відділу ГПУ УСРР в 1920-х рр. Цьому періоду і присвячено, як вже відзначалося, збірник, упорядкований Василем Даниленком. Як підкреслено у передмові, завдання постійного нагляду над найактивнішою частиною суспільства у місті та на селі відводилась спеціальним підрозділам – секретно-політичним відділам, частинам, управлінням. Завдяки розгалуженій мережі інформаторів, агентів, секретних співробітників оперативно виявлялось найменше невдоволення чи спроби організації опору антиукраїнським заходам більшовицької влади²¹.

До цього можна додати, що у грудні 1921 р. було запроваджено систему політичного контролю. Скасовувалася служба військової цензури і замість неї впроваджувалися відділи, відділення і пункти політичного контролю при Секретно-оперативному управлінні ВЧК (пізніше ГПУ). На місцях підрозділи політконтролю входили до складу секретно-оперативних частин губернських відділів ВЧК-ГПУ, у повітах політконтроль здійснювали уповноважені губернських відділів ВЧК-ГПУ. У сферу завдань політконтролю входили контроль за поштово-телеграфною і радіотелеграфною кореспонденцією, відбір кореспонденції у відповідності із секретними списками органів безпеки тощо. У березні 1922 р. політбюро ЦК РКП(б) ухвалило за поданням ГПУ «суворо секретну» постанову про організацію при кожній установі чи підприємстві, а також при вищих навчальних закладах «бюро сприяння» («бюро содействия») для агентурно-інформаційної роботи.

Отже, чекістами було створено на правду потужний апарат для власного «моніторингу» суспільного життя, «очі і вуха» режиму. Результат цих зусиль, зокрема, ілюструють 140 документів, відібраних Василем Даниленком для друку. За словами упорядника, читачам вперше представлено найповнішу добірку, джерелом формування якої слугували переважно матеріали агентурних розробок й оперативні донесення. Вибірку зроблено

²¹ Українська інтелігенція і влада. Зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927-1929 рр. – С. 14.

переважно з розділів «Украинская контрреволюция» та «Русская общественность». В інших розділах щотижневих зведень висвітлювалася боротьба чекістів з троцькістською опозицією, духовенством, релігійними угрупованнями, анархістами, сіоністами.

«До книги, – зазначає Василь Даниленко, – включались лише ті фрагменти, що виявляли ставлення більшовицької влади до українського національно-визвольного руху й інтелігенції. У широкому вжитку представників радянських спецслужб був термін, застосований як ярлик виключно до українців – “шовіністи”. До цієї категорії відносили, виходячи з суспільно-політичних поглядів об’єктів спостереження, студентів, учителів, професорів, академіків, науково-технічних працівників»²².

Щотижневі зведення (російською мовою «сводки») готувалися у двох примірниках – для голови ГПУ УСРР Всеволода Балицького і для начальника Секретного відділу ОГПУ СРСР Терентія Дерібаса (з жовтня 1929 р. готувався ще й третій примірник – для Секретно-оперативного управління ОГПУ). Документи підготовлено, ясна річ, російською мовою, оскільки це була мова комуністичної спецслужби (за деякими винятками, коли чекісти змушені були вдаватися до української). Зведення існують в оригіналах та копіях, підписаних заступником начальника Секретно-оперативного управління ГПУ УСРР Ізраїлем Леплевським, начальником Секретного відділу Валерієм Горожанином або його заступником Ошером Абуговим.

Свого часу мені довелося вперше надрукувати суперсекретний чекістський службовий обіжник під назвою «Про український сепаратизм», що з’явився у вересні 1926 р.²³ Пафос цього важливого документу полягає, власне, в тому, що він орієнтував на збір всебічної інформації про прихильників «українізації», насамперед, з числа представників «правої» української інтелігенції, тобто середовища українських інтелектуалів, зокрема, тих, хто повернувся (або ще хотів повернутися) в Україну під впливом декларованої «українізації». В листі названо найбільш

²² Українська інтелігенція і влада. Зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927–1929 рр. – С. 32–33.

²³ Див.: *Shapoval Y. «On Ukrainian Separatism» A GPU Circular of 1926 // Harvard Ukrainian Studies. –1994. –Vol. XVIII. – № 3/4. – P. 275–302.*

небезпечні, з точки зору ГПУ, осередки українства, які використовують умови «українізації» у власних розрахунках. В першу чергу, це – Українська Автокефальна Православна Церква (УАПЦ), «могутній оплот націоналізму і чудове агітаційне знаряддя», Всеукраїнська академія наук (ВУАН), яка «зібрала навколо себе компактну масу колишніх примітних діячів УНР»²⁴.

Докладно було проаналізовано ситуацію на селі, умови початку індустріалізації, тенденції в середовищі української еміграції. І все це завершено висновком про те, що «на роботу по українській громадськості необхідно звернути найсерйознішу увагу», підкреслити зростання активності «ворожих нам соціальних і політичних прошарків»²⁵. Отже, паралельно з офіційними деклараціями партійних керівників чекісти задовго до відкритого наступу на «українізацію» якби розгортали власну контрукраїнізацію, акумулюючи та систематизуючи компромат проти всіх, кого вони вважали «небезпечними» для комуністичного режиму. Василь Даниленко зауважує, що щотижневі зведення Секретного відділу ГПУ УСРР у 1927–1929 рр. готувалися саме в ключі, обумовленому згаданим обіжником, а також інструктивним листом «Про українську громадськість» від 30 березня 1926 р.²⁶

Розподіливши інтелігенцію на правих (тих, хто скептично ставився до «українізації» та інших заходів по «вкоріненню» більшовицького режиму в Україні, хто прагнув її незалежності) і на тих, хто змінив політичні орієнтири, пішов на компроміс з владою, але прагнув скористатися політикою «українізації» для зміцнення української культури (до таких осіб можна віднести, скажімо, Михайла Грушевського, який у березні 1924 р. повернувся з еміграції), чекісти однаково пильно фіксували настрої та висловлювання представників обох груп. Вони з однаковою інтенсивністю не довіряли жодній з них.

²⁴ Об украинском сепаратизме. Циркулярное письмо Государственного политического управления Украины. – Харьков, 1926. – С. 3.

²⁵ Там само. – С. 11–12.

²⁶ Українська інтелігенція і влада. Зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927–1929 рр. – С. 24.

«В средних числах мая месяца в Одессу из Киева приехали известные украинские артисты САКСАГАНСКИЙ и САДОВСКИЙ. Их приезд и выступления вызвали среди местной украинской общественности, главным образом шовинистически настроенной, большой подъем национальных чувств... 17 мая во время выступления артистов в Держдраме группой украинцев им были преподнесены цветы желтого и голубого оттенков... Нужно отметить, что репертуар артистов бытового характера пришелся по вкусу местной украинской интеллигенции... Определенной части украинской общественности нравится украинская романтика, рисующая удаль казаков-украинцев, их "борьбу с Москвой" и т. п.

Такие же проявления узко-шовинистического характера имели место и на концерте Полтавской капеллы бандуристов, где произведения, вроде, "бьют врага" и другие, им подобные, вызвали среди публики бурные восторги и подъем национальных чувств»²⁷.

Це – уривок (мовою оригіналу) із щотижневого зведення за 29 травня – 5 червня 1927 р. У цьому маленькому уривку можна бачити виразне ставлення спецслужби (що діє в Україні!) до українців. Тут є підозріле ставлення не лише до кольору квітів чи мистецького репертуару. Тут є ставлення до всього українського як до чогось априорно небезпечного, ворожого, підступного. Спецслужба ні в якому разі не позиціонує себе як частину українців. Вона дивиться на них як на піддослідних, як на щось партикулярне у «нормальному» суспільстві тодішньої УСРР.

Процитуюмо ще один уривок із зведення від 16–22 грудня 1928 р.:

«В Харькове проживает галичанин МЕЛЬНИК, приехавший на Украину из закордона... О современном положении УССР МЕЛЬНИК говорил: "УССР – это только название, а фактически существует старая Россия с небольшой и невлиятельной кучкой малороссов. Поэтому отношение к галичанам, которые не понимают русского языка и стараются украинизировать окружающих, крайне неприязненное. Над нами здесь изде-

²⁷ Українська інтелігенція і влада. Зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927–1929 рр. – С. 119.

ваются, смеются, и все это только потому, что мы – украинцы...”. Принимаются меры к разработке МЕЛЬНИКА»²⁸.

Невдовзі буде «розроблений» не лише Мельник, а й чимало інших галичан, діячів Компартії Західної України, чіми руками Москва, між іншим, проводила свою політику в Польщі. На початку 1930-х рр. їх викличуть до Харкова, обвинуватять у «шпигунстві» та інших «гріхах», а згодом знищать.

Тут було наведено два уривки невинувато. Вони виразно резонують із заявами декого із сучасних політиків в Україні про те, що українська мова і культура потрібна лише вузькому колу україномовних інтелігентів, а також із спробами політиків і деяких медійних ресурсів створити винятково негативний образ галичан, що, мовляв, руйнують державну «стабільність» України. В цьому сенсі прочитання обох рецензованих збірників буде корисним, насамперед, не політикам, як про це пише Тетяна Осташко²⁹, а, на нашу думку, передовсім «нормальним» громадянам, тим, хто прагне неупереджено розібратися у питанні, за яких умов Україна може стати не декларативно, а реально незалежною державою.

Надруковані Василем Даниленком документи відбивають ще одну важливу лінію в діяльності чекістів, про яку мені також вже доводилось писати раніше у розвідках про стеження за Михайлом Грушевським та Сергієм Єфремовим³⁰. Відстежуючи настрої українських інтелектуалів, їх рефлексії на події, чекісти сіяли розбрат, розкол, протистояння в цьому середовищі,

²⁸ Українська інтелігенція і влада. Зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927–1929 рр. – С. 455–456.

²⁹ Див.: Вирок українській революції: «Справа ЦК УПСР». – С. 65.

³⁰ Див.: *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський і ГПУ–НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. – К., 1996; *Шаповал Ю.* Невідомі документи ГПУ–НКВД про життя і діяльність М.Грушевського у 1924–1934 роках // Український історик (США). – 1996. – № 1/4. – С. 325–349; *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський: справа «УНЦ» і останні роки (1931–1934). – К., 1999; *Шаповал Ю.І.* М. С. Грушевський у дзеркалі справи-формуляра // Укр. іст. журн. – 2001. – № 4. – С. 140–161; *Blum A., Shapoval Y.* Faux coupables. Surveillance, aveux et procès en Ukraine soviétique (1924–1934). L'exemple de M. Grushevskij et S. Efreimov. – Paris, 2012.

прагнули використати не найкращі параметри характерів доволі відомих і знаних осіб.

«Втручання у людські душі, – підкреслює Василь Даниленко, – було масовим і брутальним. Страхітливі випробування випадали тому, у кого в оточенні з'являвся підступний інформатор, який ревно повідомляв “куди треба” про найменші кроки підопічних. Рано чи пізно доля тих, кого “розробляли” в ДПУ, закінчувалася трагічно»³¹.

Підтвердження цьому читачі знайдуть у рецензованому збірнику, який також містить чимало важливих відомостей про реакцію суспільства на паризький процес над вбивцею Симона Петлюри, на звільнення Олександра Шумського з посади народного комісара освіти УСРР, про агентурні розробки, здійснювані Секретним відділом, про статистику «операцій по українському контрреволюційному активу», про відгуки на арешти у «Шахтинській справі», про динаміку політичних репресій, про чисельність осіб, залучених чекістами протягом певного періоду до співробітництва, тих, хто отримав відповідний криптонім (частину з них наведено у вступній статті), про агентурну розробку, з якої почалася фабрикація резонансної на той час справи «Спілки української молоді» та «Спілки визволення України» та про багато інших важливих для подальших досліджень питань. Надзвичайно цікавими є надруковані листівки, що розповсюджувалися нелегально і вилучалися чекістами. Вони показують реальні суспільні настрої і критичне ставлення різних суспільних страт до режиму. Збірник має іменний та географічний покажчик, список скорочень, найчастіше вживаних у документах, а також фотододаток.

Визнаючи безсумнівну вартісність та значущість нових видань, хотілося б висловити і деякі побажання та зауваження. Перше спільне зауваження стосується якості приміток і коментарів, у обох збірниках «вмонтованих» у біографічні відомості. Гадаємо, тут є чимало «резерву», у сенсі використання упорядниками вже напрацьованого дослідниками матеріалу, який чомусь часом обійдено увагою.

³¹ Українська інтелігенція і влада. Зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927–1929 рр. – С. 26.

Безумовно, робота Тетяни Осташко і Сергія Кокіна заслуговує на продовження. І не тільки тому, що ще чимало джерел залишилися невикористаними, а й тому, що підготовлений ними збірник – складова частина більш широкої проблеми. Ось чому, на нашу думку, було б ідеально здійснити проект перевидання стенограми харківського процесу ЦК УПСР 1921 р. з відповідними коментарями і з публікацією дотепер неопрацьованих джерел, що стосуються передісторії процесу та його наслідків.

У збірнику, упорядкованому Василем Даниленком, є речі, що потребують уточнення. Наприклад, упорядник чомусь твердить, що процесу справі «СВУ» відбувся у квітні 1930 р.,³² хоча, як відомо, він розпочався у березні. У передмові можна прочитати про процеси «СВУ», «Українського національного центру» (1931 р.), «Української військової організації» (1933 р.),³³ хоча ніяких процесів у двох останніх справах не було. Були закриті судові рішення, а справу «УВО» взагалі можна назвати «гумовою», оскільки чекісти додавали до неї фігурантів і після 1933 р. На карб упоряднику, добре знайомому з академічними канонами, можна поставити і те, що він чомусь виніс на обкладинку власне ім'я. Це породжує ілюзію: все, що є під обкладинкою доволі грубої книги, написано саме Василем Даниленком як автором. Насправді це не так. У бібліографічному описанні збірника він позначений як упорядник, адже маємо справу не з монографією.

Трохи дивним виглядає і фотододаток до книги, оскільки в ньому вміщено виготовлений в ГПУ фотоальбом до справи «СВУ», кілька портретів чекістів (без деяких, чиї прізвища є на документах), два плакати і склад політбюро ЦК ВКП(б), обраного у 1930 р., що хронологічно виходить за межі публікації.

Втім, побажання є побажаннями, а наявні два науково-документальні видання вже живуть власним життям і, поза сумнівом, будуть корисними всім, хто серйозно цікавиться історією більшовицької спецслужби.

³² Українська інтелігенція і влада. Зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927–1929 рр. – С. 31.

³³ Там само.